

Maryla Faldowska

Ewidencja i rejestracja jeńców wojennych w obozie juchnowskim (wrzesień 1939 – czerwiec 1940)

Ludowy komisarz spraw wewnętrznych Ławrentij P. Beria, rozkazem nr 0308 z 19 września 1939 r., nakazał utworzyć przy Ludowym Komisariacie Spraw Wewnętrznych (*Narodnyj Komissariat Wnutriennich Del*, dalej: NKWD) ZSRR Zarząd do Spraw Jeńców Wojennych¹ (dalej: Zarząd JW), którego szefem mianował majora bezpieczeństwa państwowego Piotra Karpowicza Soprunienkę. Szef Zarządu podlegał komisarzowi ludowemu spraw wewnętrznych, ale bezpośrednio kierownictwo nad Zarządem sprawował zastępca komisarza ludowego komdyw² Wasilij W. Czernyszow. Łącznie w skład Zarządu JW wchodziło 56 osób: szef, 3 zastępców, 12-osobowy sekretariat, 8-osobowy Wydział Polityczny wraz z komisarzem, 8-osobowy Wydział Specjalny (Wydział 1.), 10-osobowy Wydział Ewidencji i Rejestracji (Wydział 2.), 8-osobowy Wydział Zaopatrzenia (Wydział 3.), 6-osobowy Wydział Sanitarny (Wydział 4.)³. Jeden z trzech zastępców mjr. Piotra K. Soprunienki – Josif M. Połuchin był odpowiedzialny za ochronę i ewidencję

¹ Istniał do 1953 r., do momentu oficjalnego zakończenia repatriacji z ZSRR. Ta pierwsza nazwa obowiązywała od października 1939 r. do lipca 1940 r., a więc do chwili przybycia do obozów jenieckich internowanych z Litwy, Łotwy i Estonii. Dlatego od połowy 1940 r. organ ten funkcjonował jako Główny Zarząd do Spraw Jeńców i Internowanych. Zob. szerzej: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy niewypowiedzianej wojny, sierpień 1939 – marzec 1940*, Warszawa 1995, s. 21 i 79–84; V. Rezler-Wasielewska, *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach podczas II wojny światowej*, Opole 2001, s. 28.

² Dowódca dywizji (komandir dywizji) – funkcja i stopień wojskowy.

³ Etat Zarządu NKWD ZSRR do Spraw Jeńców Wojennych i Internowanych. W: *Obozy jenieckie NKWD IX 1939 – VIII 1941*, red. S. Jaczyński, Warszawa 1995, s. 151; Rozkaz nr 0308 Ł. Berii o utworzeniu przy NKWD ZSRR Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych i organizacji obozów z 19 września 1939 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 82.

jeńców wojennych. Natomiast Wydział Ewidencji i Rejestracji podlegał starszemu lejtnantowi bezpieczeństwa państwowego Iwanowi B. Maklarskiemu.

W tym samym rozkazie nr 0308 Ławrentij P. Beria polecił zorganizować osiem⁴ podległych Zarządowi, obozów „[...] do przetrzymywania jeńców wojennych”⁵, ustalając jednocześnie miejsca zorganizowania obozów, ich pojemność i termin gotowości do przyjęcia jeńców. W pierwszym okresie funkcjonowania (podczas organizacji) obozy miały pomieścić 41 tys. jeńców, przy czym już na początku października 1939 r. (po doprowadzeniu) ich łączną pojemność założono na 68 tys.⁶

Jednym z ośmiu obozów był obóz juchnowski⁷. Zgodnie z rozkazem został utworzony na bazie pomieszczeń sanatorium przeciwgruźliczego „Pawlisz-

⁴ Oprócz obozu juchnowskiego miały powstać: putywelski, ostaszkowski, kozielski, kozielszczański, starobielski, orański, jużski. 22 IX 1939 r. uzgodniono utworzenie dwóch następujących: wologodzkiego i griażowieckiego.

⁵ Rozkaz nr 0308 Ławrentija Berii..., s. 81. Według danych radzieckich wojska Frontu Białoruskiego w pierwszych walkach granicznych wzięły do niewoli 460 żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza (Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Radzieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998, s. 240). Ogółem wszystkich uwięzionych było 60,202 tys., w tym 2,066 tys. oficerów. (*Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939 r.*, t. 3, s. 17). Według innego raportu, od 17 do 18 IX 1939 r. do niewoli dostało się 57,892 tys. polskich żołnierzy, w tym 2,193 tys. oficerów. (*Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 18). Dokumenty zawierające zestawienia z Frontu Ukraińskiego wskazują różne liczby jeńców polskich wziętych do niewoli: 392,334 tys. osób, 385,094 tys. lub 341,279 tys. osób. (S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939–maj 1940*, Warszawa 2006, s. 47; idem, *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939*, t. 2: *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*, red. nauk. S. Jaczyński, Warszawa 1996, s. 18, 250; *Wybór dokumentów do agresji 17.9.1939 r.*, cz. 2, „Wojskowy Przegląd Historyczny” (dalej: „WPH”) 1992, nr 2, s. 169–189; Cz. Grzelak, *Agresja sowiecka na Polskę w 1939 roku w świetle najnowszych badań*. W: *Wrzesień 1939 wojna na dwa fronty*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa 2010, s. 65–86). Dane NKWD, szacują liczbę jeńców na 130,242 tys. osoby (łącznie z 5,189 tys. oficerami przejętymi z Litwy i Łotwy latem 1940 r. (Informacja P. Soprunienki o polskich jeńcach wojennych przetrzymywanych w systemie obozów NKWD ZSRR z 3 XII 1941 r. W: *Katyń. Starobielsk. Ostaszków. Kozielsk. Najnowsze dokumenty NKWD*, Paryż 1990, s. 91; Informacja P. Soprunienki o polskich jeńcach wojennych przetrzymywanych w systemie obozów NKWD ZSRR z 3 grudnia 1941 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, *Zagłada marzec–czerwiec 1940 r.*, Warszawa 1998, s. 410; Informacja naczelnika 2. Wydziału Zarządu JW mjr. [M.?] Dienisowa o Polakach przetrzymywanych w obozach jenieckich NKWD ZSRR w latach 1939–1941 z 5 grudnia 1943 r. W: ibidem, s. 413).

⁶ Rozkaz nr 0308 Ławrentija Berii..., W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 80; M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców wojennych w Kozielsku (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Siedlce 2013, s. 88–89.

⁷ Juchnow (z ros. *Юхнов*) to miasto w środkowej Rosji, w obwodzie kałuskim nad rzeką Ugrą u ujścia do niej Kunawy.

czew Bor”, w odległości 500 m od wsi Szczelkanowo⁸ i 32 km od najbliższej stacji kolejowej Babynino Kolei Zachodniej⁹. Podczas organizacji obóz miał pomieścić 5 tys. jeńców, a na początku października – tak jak już wspomniano wyżej – po doprowadzeniu 10 tys.

23 września 1939 r. komdyw W. W. Czernyszow zatwierdził „Regulamin obozu dla jeńców wojennych”. W części ogólnej dokumentu wyraźnie określono podstawowe zadania obozów: przetrzymywanie jeńców w warunkach izolacji od okolicznej ludności, stworzenie reżimu wykluczającego wszelką możliwość ucieczki, pracę agitacyjno-propagandową i kulturalno-masową wśród jeńców. Natomiast w strukturze organizacyjnej każdego obozu przewidziano oddział ewidencyjno-rozdzielczy (oddział 2), który miał zapobiegać ucieczkom jeńców. Oprócz zarządzania poszukiwań oddział ten miał także prowadzić: ewidencję osobową i statystyczną jeńców, ewidencję specjalną kadry oficerskiej lub jej równorzędnej, rejestrację wszystkich przebywających jeńców, przygotowanie do wysłania z obozu transportów jeńców oraz dopełnienie związanych z tym formalności¹⁰.

Instrukcja Wydziału Specjalnego NKWD w sprawie ewidencji operacyjnej jeńców wojennych z 19 września 1939 r., podpisana przez samych jej autorów – naczelnika tegoż wydziału kapitana bezpieczeństwa państwowego Georgija A. Pietrowa i jego zastępcę majora bezpieczeństwa państwowego Aleksandra M. Bielanova, skierowana do oddziałów specjalnych obozów, określała jednolity system prowadzenia tej ewidencji i tryb postępowania. Zgodnie z nią pracownicy oddziału ewidencyjno-rejestracyjnego zobowiązani byli do wypełnienia kwestionariusza osobowego każdego jeńca, a następnie przekazania dokumentu wraz z fotografią do oddziału specjalnego. Z kolei pracownicy tego oddziału mieli za zadanie założenie dwóch kart alfabetycznych i – według określonych formularzy – akt ewidencyjnych. W razie zmiany miejsca pobytu jeńca oddział specjalny obozu miał obowiązek przesłać jego akta personalne do odpowiedniego terenowego organu NKWD. Do pierwszego dnia każdego miesiąca należało też przedstawiać sprawozdania, zawierające szczegółową statystykę jeniecką¹¹.

⁸ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 24.

⁹ Rozkaz nr 0308 Ławrentija Berii..., s. 80; por. S. Jaczyński, *Pawliszczew Bor. W: Obozy jenieckie NKWD...*, s. 82; idem, *Ocaleni od zagłady katyńskiej. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012, s. 160; S.Z.M. Zdrojewski, *Ocaleni z katyńskich grobów*, Pelplin–Łódź–Warszawa–Orchard Lake 2002, s. 11; *Oleandry*, „Biuletyn Związku Piłsudczyków Oddział Świętokrzyski” 2009, nr 32, s. 16, <http://docplayer.pl/8202737-Oleandry-nr-32-biuletyn-zwiazku-pilsudczykow-oddzial-swietokrzyski.html>, [on-line 9 III 2016 r.].

¹⁰ Regulamin obozu dla jeńców wojennych z 23 września 1939 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 101–104; zob. szerzej: *Obozy jenieckie NKWD...*, s. 161–163.

¹¹ Zob. szerzej: Instrukcja Wydziału Specjalnego NKWD ZSRR w sprawie ewidencji operacyjnej jeńców wojennych z 19 września 1939 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 84–85.

21 września 1939 r. szef Zarządu JW mjr Piotr K. Soprunienko zwrócił się do komendantów obozów rozdzielczych, w tym juchnowskiego, aby przekazywali szczegółowe dane o jeńcach, zawierające liczbę oficerów, szeregowych i cywilów. Poinstruował ich, jak rejestrować wszystkich nowo przybyłych z uwzględnieniem: narodowości, miejsca i roku urodzenia, pochodzenia społecznego, stopnia, zajmowanego stanowiska. Aby usprawnić sprawozdawczość, dotyczącą ruchu jeńców w punktach przekazywania, 23 września 1939 r. komdyw W. W. Czernyszow zobowiązał komendantów obozów do przekazywania codziennie Zarządowi JW w Moskwie danych o przejmowanych od Armii Czerwonej osobach i o tych, które skierowano już do obozów rozdzielczych NKWD. Nakazał podawanie nie tylko ogólnych liczb, ale – podobnie jak P. Soprunienko – również liczby oficerów, szeregowych i cywilów¹².

25 września 1939 r. Zarząd JW skierował do komendantów obozów dyrektywę, w której zwracał uwagę, iż należy zapewnić wysoki poziom ewidencji i operatywności w ustalaniu danych do kwestionariuszy osobowych. Ponadto nakazał skompletowanie aparatu 2 oddziału z odpowiednich pracowników w porozumieniu z szefem obwodowego Zarządu NKWD i z komitetem obwodowym partii, z uwzględnieniem możliwości zatrudniania osób pozostających w ewidencji jako rezerwa czekistów, jak również pozyskać odpowiednio przygotowanych ludzi z Wydziału Poprawczych Kolonii Pracy¹³.

1 października 1939 r. mjr P. Soprunienko i komisarz polityczny Zarządu JW Siemion W. Niechoroszew w dyrektywie do komendantów nakazywali rozpoczynanie ewidencji jeńców wojennych od wpisywania wszystkich do księgi rejestracyjnej. Zwracali przy tym uwagę na dokładne wypełnianie kartoteki według instrukcji. Dyrektywa mówiła też o codziennym obowiązku składania telegraficznych meldunków do Moskwy na temat aktualnych stanów osobowych¹⁴.

Tymczasowa instrukcja, dotycząca ewidencji jeńców wojennych, została wysłana do obozów, w tym juchnowskiego, 1 października 1939 r. Jej tekst odgrywał rolę pisma przewodniego i pouczenia dla oddziałów w zakresie organizacji i trybu prowadzenia czynności ewidencyjno-rejestracyjnych. Zawarto w niej wskazówki odnośnie zasad rejestracji w punktach zbornych i obozach. Określono zasady wypełniania ankiet, kwestionariuszy ewiden-

¹² S. Jaczyński, *Zagłada oficerów...*, s. 197.

¹³ Dyrektywa Zarządu JW do komendantów obozów dla jeńców wojennych w sprawie zasad prowadzenia ewidencji operacyjnej z 25 września 1939 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 106–107.

¹⁴ Dyrektywa Zarządu JW skierowana do komendantów obozów jenieckich o potrzebie dokładnej ewidencji jeńców wojennych z 1 października 1939 r. W: *ibidem*, s. 123–124.

cyjnych, zakładania akt osobowych, zestawiania codziennych notatek służbowych o stanie osobowym obozu. Ponadto do instrukcji załączono formularze wszelkich dokumentów ewidencyjnych.

Pierwsze spisanie danych następowało zaraz po wzięciu do niewoli, a następnie w punktach zdawczo-odbiorczych. Natomiast wszyscy jeńcy wojenni przybywający do obozu podlegali rejestracji, podczas której każdy zobowiązany był odpowiadać zgodnie z prawdą na pytania zawarte w kwestionariuszu osobowym. Jednocześnie konfiskowano im przedmioty, których posiadanie uznano za zabronione, w tym także pieniądze – ponad dozwoloną kwotę, oraz kosztowności i dokumenty, z wyjątkiem dokumentów osobistych, takich jak listy, fotografie itp. Administracja obozowa na wszystkie skonfiskowane rzeczy powinna była wydać pokwitowanie¹⁵.

Każdy przetrzymywany, który kiedykolwiek przebywał w obozie, powinien być wpisany do księgi rejestracyjnej jeńców wojennych. Ponadto należało wypełnić:

- kwestionariusz osobowy dla URO i dla oddziału specjalnego (wzór nr 1),
- kartę ewidencji ogólnej dla kartoteki obozowej (wzór nr 2),
- kartę ewidencji ogólnej dla kartoteki zarządu,
- kartę ewidencji specjalnej z podziałem na poszczególne kategorie jeńców, wskazanych w dyrektywie nr 2066889 z 2 listopada 1939 r. (wzór nr 3).

Kwestionariusz osobowy wypełniany był przez pracowników oddziału ewidencyjno-rejestracyjnego bezpośrednio po przybyciu danego jeńca do obozu. Na pierwszej stronie zawierał następujące informacje: nazwę obozu, numer akt ewidencyjnych, odpowiadający numerowi wpisu do księgi rejestrowej, datę przybycia do obozu, a w dalszej kolejności: nazwisko, imię, imię ojca, rok i miejsce urodzenia, ostatnie miejsce zamieszkania, pochodzenie społeczne, narodowość, obywatelstwo, zawód bądź specjalność, przynależność do partii politycznych, wykształcenie cywilne, wykształcenie wojskowe, ostatnią rangę bądź stopień, numer ewidencyjny, nazwę jednostki, stan rodzinny, informacje o obrażeniach. Na odwrotnej stronie kwestionariusza opisywano cechy zewnętrzne danego jeńca, takie jak: wzrost, sylwetka, kolor włosów i oczu, kształt nosa i cechy szczególne. Tam też pozostawiano miejsce na adnotacje. W odniesieniu do tych, których zatrzymano, należało odnotować, kiedy i dokąd zostali odesłani¹⁶.

¹⁵ Regulamin wewnętrzny obozu NKWD do przetrzymywania jeńców wojennych z 28 września 1939 r. W: *ibidem*, s. 113.

¹⁶ Wytyczne I. [Iwana] Maklarskiego dotyczące prowadzenia ewidencji w obozach jenieckich z 14 listopada 1939 r. W: *ibidem*, s. 254–255.

Dla każdego jeńca funkcjonariusze obozowi zakładali akta ewidencyjne, w których miały się znaleźć wszystkie materiały na jego temat. Na kartonowej okładce wpisywano nazwę obozu, datę przybycia jeńca, numer akt, nazwisko, imię, imię ojcowskie (*otczestwo*), kiedy i w związku z czym akta zostały zamknięte. Do teczek włączano kwestionariusz osobowy, kartę daktyloskopijną i inne dokumenty. Ostatnią kartę stanowił opis dokumentacji.

Karty ewidencji specjalnej zakładano dla jeńców szczególnych kategorii, takich jak: policjanci, żandarmi, kadra oficerska, członkowie partii politycznych oraz osoby uznane za wrogie wobec klasy robotniczej (m.in. ziemianie, kułacy, kupcy).

W związku z przepełnieniem już pod koniec września 1939 r. obozów w Kozielsku¹⁷ i Ostaszkowie¹⁸ oraz niemożności przyjmowania przez nie dodatkowych kontyngentów, 28 września szef Zarządu JW mjr P. Soprunienko nakazał skierować do Juchnowa 2 tys. jeńców, ale z podkreśleniem, aby tej liczby nie przekraczać. Gdyby transport był jednak większy wskazywał na żądanie dodatkowej liczby konwojentów¹⁹. „Przemieszczenie” tej liczby jeńców wskazuje, że na koniec września obóz nie przekraczał zaplanowanej pojemności, tj. 10 tys.

W celu sprawdzenia, jaki jest stan obozu i jego gotowość na przyjęcie jeńców wojennych, ich ewidencji i porządku jeszcze tego samego dnia do obozu juchnowskiego został wydelegowany funkcjonariusz Zarządu NKWD ZSRR do Spraw Jeńców Wojennych i Internowanych sierż. Milicji Fiodor A. Jewsiejew²⁰. Odkomenderowany pracownik nadesłał P. Soprunienice dokładną informację o sytuacji w kontrolowanym przez niego obozie.

Dane z tego sprawozdania stały się podstawą raportu o sytuacji, m.in. w obozie juchnowskim, przedstawionym NKWD 15 listopada 1939 r. Zgodnie z nim do obozu wysłano dwóch odpowiedzialnych pracowników wydziałów, którzy na miejscu udzielali wskazówek, uczestniczyli w likwidowaniu niedociągnięć w organizacji obozu.

¹⁷ We wrześniu 1939 r. zarejestrowano co najmniej 5,503 tys. osób, natomiast do 8 października przez obóz przeszło 9,045 tys. osób. M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców...*, s. 176–177.

¹⁸ We wrześniu 1939 r. przyjęto 9,115 tys. osób. M. Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszkowie (wrzesień 1939 – maj 1940)*, Szczytno 2016, s. 197.

¹⁹ Rozporządzenie szefa zarządu JW P. Soprunienki przekazane telefonogramem do NKWD Białorusi w sprawie wstrzymania wysyłki jeńców wojennych do Ostaszkowa i Kozielska oraz skierowania rannych do szpitali z 29 września 1939 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 116.

²⁰ Pismo P. Soprunienki do W. Czernyszewa w sprawie kontroli stanu przygotowania obozów do przyjęcia jeńców wojennych z 28 września 1939 r. W: *ibidem*, s. 117.

W momencie uruchomienia obozu aparat ewidencji jeńców wojennych nie był odpowiednio przygotowany. Z meldunków nadesłanych do Zarządu JW wynika, że w większości ewidencja odbywała się żywiołowo. Osoby wytypowane do kierowania nią nie nadawały się do tej pracy, m.in. nie znały języka polskiego czy też podziału administracyjnego Polski (co z pewnością utrudniało dokładną ewidencję). Ewidencjonujący przekreślali nazwiska, imiona, miejsca urodzenia i zamieszkania. W większości jeńcy wojenni nie mieli przy sobie dokumentów, ustalenie ich personaliów ograniczało się do osobistego przesłuchania i do potwierdzenia – o ile to było możliwe – przez świadków²¹.

Tabela 1

Jeńcy wojenni z Juchnowa w rozbiciu na kategorie, podlegający zwolnieniu lub pozostawieniu w obozie NKWD na dzień 8 X 1939 r.

Kategoria, miejsce odesłania	Liczba jeńców
Generalowie, oficerowie, urzędnicy (do Starobielska)	508
Wywiadowcy, kontrwywiadowcy, żandarmi, służba więzienna, policjanci (do Ostaszkowa)	569
Szeregowi do zwolnienia	5 030
Szeregowi do zatrzymania	1 801
Uchodźcy ^a (mężczyźni i kobiety)	187
Kobiety uczestniczki wojny	–
Razem	8095

^a Tak w dokumencie, chodzi o osoby cywilne. Radzieckie władze obozowe osoby nieletnie (dzieci) traktowały również jako uchodźców.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny*, Warszawa 1995, s. 156.

Po zwolnieniu części jeńców do 20 stycznia 1940 r. liczba uchodźców, przetrzymywanych w obozach powiększyła się i wynosiła 448 osób. W obozie juchnowskim było dziewięć osób²².

Jak wynika z powyższych danych, 8 października 1939 r. w obozie było 8,095 tys. jeńców wojennych (tabela nr 1), zaś 23 października podlegało wymianie z Niemcami, łącznie według narodowości 1,5 tys. żołnierzy szeregowych i 464 osób, stanowiących „młodsza kadre dowódczą”. Wśród tych

²¹ Raport kierownictwa Zarządu JW o stanie podległych mu obozów jenieckich z 15 listopada 1939 r. W: *ibidem*, s. 259–260.

²² Zob. szerzej: Dyrektywa P. Soprunienki skierowana linią bezpośrednią do komendantów obozów i punktów odbiorczych w sprawie przekazania uciekinierów władzom niemieckim oraz odesłaniu oficerów do obozów z 22 października 1939 r. W: *ibidem*, s. 206.

Tabela 2

**Skład narodowościowy jeńców w obozie juchnowskim,
podlegających wymianie z Niemcami według informacji Piotra Soprunienki
z [nie później niż 23] października 1939 r.**

Narodowość	Liczba jeńców	
	szeregowi	młodsza kadra dowódcza
Polacy	1 391	454
Ukraińcy	1	–
Białorusini	18	4
Żydzi	61	2
Niemcy	15	3
Rosjanie	5	–
Innych	9	1
Razem	1 500	464

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 211.

osób było 1,845 tys. Polaków (tabela nr 2)²³. Liczba 8 tys. znajduje potwierdzenie w relacjach lub protokołach przesłuchań jeńców, którzy przeszli przez obóz juchnowski²⁴. „W celu przeliczenia [...] jeńców, trzymano wszystkich codziennie na dworze bez względu na pogodę”²⁵.

Według danych statystycznych, opracowanych przez Albina Głowackiego, stan obozu od końca października do końca grudnia 1939 r. przedstawiał się następująco: 358 osób – 30 października, 36 osób – 10 listopada, 421 osób – 10 grudnia, 114 osób – 31 grudnia²⁶. W tym okresie w obozie zmarło łącznie siedem osób²⁷.

²³ Piotr Żaroń podaje, iż „[...] od września do listopada 1939 r. – znalazło się tam ponad 10 tys. jeńców wojennych, głównie szeregowych”. P. Żaroń, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa–Londyn 1994, s. 201; por.: Relacja ppor. Leona Grzywny. W: *ibidem*, s. 202.

²⁴ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Kol. 12/3, Protokół przesłuchania Edmunda Kowalewskiego z 6 V 1943 r., k. 1; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Hoover Institution (dalej: HI), Kolekcja Andersa, IV-110 (137–140). Nr rel. 1249 D. Protokół zeznania, Czesław Kulesza, k.1; AAN, HI-IV-33 (828-830). Kwestionariusz b. jeńca. Henryk Łepkowski, k. 1.

²⁵ Relacja ppor. Leona Grzywny. W: P. Żaroń, *op. cit.*, s. 201.

²⁶ A. Głowacki, *Jeńcy polscy w ZSRR wrzesień 1939 – lipiec 1941*, „WPH” 1992, nr 3, s. 66.

²⁷ Raport Wydziału Sanitarnego Zarządu JW dla S. Niechoroszewa na temat chorób i śmiertelności w obozach jenieckich z 21 lutego 1940 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 430; zob. szerzej: *Jeńcy zmarli i zaginieli. Alfabetyczne wykazy 457 jeńców wojennych*

Inne dane rozszerzone do miesiąca marca 1940 r. przedstawia dokument, sporządzony na podstawie informacji Zarządu JW. Według niego stan liczebny jeńców wojennych w obozie juchnowskim przedstawiał się następująco: 364 osoby – 29 listopada 1939 r., 114 – 31 grudnia, 114 – 9 stycznia 1940 r., 115 – 20 stycznia. W dniach 4 lutego, 22 lutego i 16 marca – jak wynika z dokumentu w obozie nie było jeńców²⁸.

Mała liczba jeńców w listopadzie to efekt dokonanej „operacji”, związanej z wysyłką jeńców wojennych do Starobielska (generałowie, oficerowie, urzędnicy), do Ostaszkowa (wywiadowcy, kontrwywiadowcy, żandarmi, służba więzienna, policjanci), do III Rzeszy w ramach wymiany niemiecko-radzieckiej (szeregowi i podoficerowie), do innych obozów radzieckich m.in. zorganizowanych w rejonie Krzywego Rogu do pracy w kopalniach rud żelaza (szeregowi i nieliczni oficerowie). Od tej pory obóz juchnowski pozostał „[...] w rezerwie na wypadek pojawienia się nowych [...] oficerów i policjantów”²⁹, którzy mogli być przyjęci od strony niemieckiej.

Pracownicy oddziałów ewidencyjno-rejestracyjnych w obozach nie radzili sobie z wypełnianiem kartotek nowo przybywających jeńców. Od 2 listopada 1939 r. Zarząd JW wprowadził zmiany w instrukcji z 1 października 1939 r., dotyczącej karty ewidencji specjalnej (wzór nr 3). Od tej pory ewidencja miała być prowadzona w sześciu oddzielnych grupach w porządku alfabetycznym. Nakazano zakładanie kart ewidencji specjalnej dla kadry oficerskiej, poczynając od podpułkownika, oraz dla urzędników wojskowych i państwowych niezależnie od stopnia, wszystkich członków organizacji i partii uznanych za antyradzieckie, wszystkich jeńców z tytułami szlacheckimi, ziemian³⁰.

Ta ewidencja przyniosła zapewne mniej błędów w kartach i dokładniejsze rozpoznanie wśród jeńców. 3 listopada obóz w Kozielsku przyjął 321 oficerów z obozu juchnowskiego³¹. W tym miejscu należy nadmienić, że od listopada obóz w Kozielsku odgrywał rolę obozu specjalnego i był przeznaczony tylko dla oficerów.

z 1939 roku – Polaków obywateli polskich – zmarłych w obozach jenieckich NKWD w latach 1939–41 oraz 1328 zaginionych w czasie ewakuacji obozu lwowskiego latem 1941, Warszawa 1999, seria: „Indeks Represjonowanych”, t. 9.

²⁸ Stan liczebny jeńców wojennych w obozach Zarządu do Spraw Jeńców Wojennych NKWD ZSRR (listopad 1939 – marzec 1940). W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 481.

²⁹ Raport W. Czernyszowa i P. Soprunki dla Ł. Berii o sytuacji w obozach jenieckich z 23 października 1939 r. W: *ibidem*, s. 215.

³⁰ M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców...*, s. 178.

³¹ Raport pokontrolny N. Romanowa i G. Antonowa do Zarządu JW o stanie obozu kozielskiego z 19 listopada 1939 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 270.

Już 9 listopada 1939 r. Rada Komisarzy Ludowych postanowiła „[...] przyjąć od Rządu Litewskiego jeńców wojennych byłej armii polskiej, internowanych na Litwie, mieszkańców Białorusi i Ukrainy Zachodniej, wyrażających chęć powrotu do ojczyzny”³². Zgodnie z wydaną uchwałą przekroczenie granicy przez internowanych³³ miało odbywać się w punktach Gudogańce i Marcinkańce, po 250 osób dziennie. Oficerów nakazano skierować do Juchnowa. 6 grudnia w „Kurierze Wileńskim”, ukazującym się w języku polskim, pojawił się komunikat, w treści którego widniał zapis „Internowani wojskowi, po przejściu granicy, nie są umieszczani w jakichkolwiek obozach dla internowanych, lecz od razu mogą udawać się do obranych miejsc zamieszkania”³⁴. Natomiast 14 listopada mjr P. Soprunkiński wydał rozporządzenie, w którym rozkazał komendantowi obozu juchnowskiego Filipowi I. Kadyszewowi, aby żołnierzy szeregowych i podoficerów WP, pochodzących z terenów II Rzeczypospolitej, mających być przekazanych Litwie, kierował na stację kolejową w Marcinkańcach – przez punkt wymiany w Radoszkowicach³⁵. W kwietniu i maju 1940 r. prowadzone były dalsze rozmowy z Rosjanami, za pośrednictwem poselstwa litewskiego

³² Uchwała Rady Komisarzy Ludowych w sprawie przyjęcia internowanych z Litwy z 9 listopada 1939 r. W: *ibidem*, s. 243; zob. szerzej: Notatka W. Potiomkina dla J. Stalina nt. polskich wojskowych internowanych na Litwie, z 5 listopada 1939 r. W: *ibidem*, s. 238; A. Knorowski, *Paragrafy niezgody. Agresja sowiecka na Polskę w 1939 r. w świetle ówczesnych norm międzynarodowego prawa wojennego*, Warszawa 2002, s. 223; W. K. Roman, *Internowanie żołnierzy polskich na Litwie, wrzesień 1939–lipiec 1940*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2002, nr 2, s. 63–64.

³³ Według różnych danych na Litwie internowano: około 14 tys. żołnierzy, w tym 2,3 tys. funkcjonariuszy Policji Państwowej; 12,767 tys. żołnierzy, w tym 2,487 tys. oficerów i 500 oficerów policji. Zob. szerzej: G. Vilkielis, *Żołnierze polscy internowani na Litwie w latach 1939–1940*. W: *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska, T. Strzembosz, Warszawa 1995, s. 317; por. W. Roman, *Internowanie Polaków na Litwie w biuletynach Departamentu Bezpieczeństwa MSW Litwy (1939–1940)*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 1998, t. 21, s. 155–160; M. Fałdowski, *op. cit.*, s. 80.

³⁴ Cyt. za: W. R. Wawrzonek, *Zbrodnia katyńska i jej „białe plamy”*, Łódź 2008, s. 110. Spośród chętnych, chcących powrócić do domu część rzeczywiście została zwolniona, natomiast resztę osadzono w obozach i więzieniach.

³⁵ 27 XII 1939 r. został podpisany protokół o przekazaniu żołnierzy do ZSRR. Na mocy tego protokołu komisja pod przewodnictwem G. Pietrowa przejęła 1,687 tys. żołnierzy polskich, zaś na podstawie protokołu uzupełniającego z 12 I 1940 r. następnych 31 żołnierzy. Łącznie w listopadzie i grudniu 1939 r. oraz w pierwszych dniach stycznia 1940 r. wyjechało do ZSRR 1,706 tys. internowanych oraz 1,081 tys. uchodźców cywilnych. A. Knorowski, *op. cit.*, s. 223–224; por.: M. Szczurowski, *Internowanie żołnierzy Wojska Polskiego na Litwie*. W: *Internowanie żołnierzy polskich w latach II wojny światowej*, red. nauk. T. Dubicki, T. Panecki, Tarnowskie Góry 2004, s. 104.

w Moskwie, na temat przyjęcia kolejnych osób, wyrażających chęć powrotu do ZSRR. Strona litewska proponowała, aby przekazania dokonać za pośrednictwem poselstwa radzieckiego w Kownie³⁶. 4 stycznia 1940 r. w obozie juchnowskim przebywało łącznie 75 osób, internowanych wcześniej na Litwie, w tym: 21 oficerów WP (major, kapitan, 19 „innych oficerów”) i 54 policjantów i żandarmów. Wszyscy przybyli do Juchnowa w dniach 1, 2, 11 i 19 grudnia 1939 r.; 1 grudnia – 33 osoby, 2 grudnia – 14, 11 grudnia – 13, 19 grudnia – 15³⁷.

Od jesieni 1939 r. przedstawiciele państwa łotewskiego również rozpoczęli rozmowy ze Związkiem Radzieckim w sprawie umożliwienia internowanym³⁸ powrotu do ich miejsc zamieszkania okupowanych przez ZSRR³⁹. Ogółem Łotwa pozbyła się 111 internowanych żołnierzy polskich⁴⁰.

28 listopada 1939 r. ZSRR wypowiedział układ o nieagresji z Finlandią, a 30 listopada Armia Czerwona rozpoczęła agresję. Władze radzieckie liczyły na szybkie zwycięstwo i przystąpiły do przygotowania znajdujących się w rezerwie obozów NKWD. Tym razem obóz juchnowski – zgodnie z rozkazem Ł. Berii z 1 grudnia 1939 r. – miał przyjąć 4 tys. osób⁴¹. Miesiąc później Zarząd JW informował, że obóz ten jest gotowy na przyjęcie 4,5 tys. osób⁴².

Wiadomo, że przed 19 listopada 1939 r. z Juchnowa do Kozielska skierowano 321 osób⁴³. 22 grudnia P. Soprunienko zameldował W. Czernyszewowi, że w końcu listopada NKWD USSR skierował do obozu juchnowskiego

³⁶ W. K. Roman, op. cit., s. 64.

³⁷ Informacja zastępcy szefa Zarządu JW lejtnanta bezpieczeństwa państwowego I. [Iwana] Chochłowa o stanie kadrowym jeńców internowanych z Litwy, przybyłych do obozu juchnowskiego z 4 stycznia 1940 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 357.

³⁸ Z raportu opracowanego 10 IX 1940 r. wynika, że internowano dokładnie 1,572 tys. żołnierzy. Ē. Jēkabsons, *Internowanie żołnierzy polskich na Łotwie 1939–1940*. W: *Internowanie żołnierzy polskich w latach...*, s. 127.

³⁹ W wyniku prowadzonych rozmów z kierownikiem Działu Państw Bałtyckich Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych Wasjukowem, 7 II 1940 r. wyrażono telefonicznie zgodę na przyjęcie 200 żołnierzy polskich, w grupach liczących nie więcej niż 25 osób. „Przekazywanie odbywało się koło m. Piedrūji, na lodzie zamarznętej Dźwiny, przy czym pełnomocnik Ochrony Granicznej ZSRR, kapitan Kleszczykow i oficer Brygady Ochrony Granicy Łotwy podpisali odpowiedni akt. Procedura przekazania trwała około 1 godziny”. Cyt. za: ibidem, s. 125.

⁴⁰ Ibidem; por. A. Knorowski, op. cit., s. 224.

⁴¹ Rozkaz Ł. Berii w sprawie organizacji nowych punktów odbiorczych i obozów dla jeńców wojennych z 1 grudnia 1939 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 288.

⁴² Informacja Zarządu JW dla W. [Wasilija] Czernyszowa o przygotowaniu obozów dla fińskich jeńców wojennych z 29 grudnia 1939 r. W: ibidem, s. 335.

⁴³ Raport pokontrolny N. [Nikołaja] Romanowa i G. [I.] Antonowa dla Zarządu JW o stanie obozu kozielskiego z 19 listopada 1939 r. W: ibidem, s. 270.

467 skazanych z więzień w Tarnopolu, Stanisławowie i innych⁴⁴. 25 listopada przybyła grupa aresztowanych w liczbie 364 osób. W rozporządzeniu zapisano:

„Po zapoznaniu się z dokumentacją komenda obozu ustaliła, że wszyscy aresztowani powinni byli jechać do obozu ostaszkowskiego, jednakże, z niewiadomych przyczyn zostali etapowani do obozu juchnowskiego. Wobec tego komenda obozu, nie przyjmując przybyłej grupy, zwróciła się telefonicznie [w tej sprawie] za pośrednictwem naczelnika UKNKWD obwodu smoleńskiego do Zarządu NKWD ZSRR do spraw Jeńców Wojennych, skąd wydano polecenie przyjęcia aresztowanych do obozu.

W ten sposób aresztowani, przetrzymywani dotychczas w więzieniach w Tarnopolu i Stanisławowie, zostali umieszczeni w obozie dla jeńców wojennych.

Z tarnopolskiego i stanisławowskiego UNKWD nadeszły akta śledcze 288 osób z wymienionej powyżej liczby przywiezionych aresztowanych, zawierające: decyzję o aresztowaniu z uzasadnieniem i sankcją prokuratury wojskowej, nakaz aresztowania, protokół aresztowania, decyzję o zastosowaniu środka zapobiegawczego i następnie protokół przesłuchania oskarżonego, w którym mowa jest o tym, kto to jest, skąd, czym się zajmował, a w szeregu przypadków również przyznanie się aresztowanego do prowokacyjnej i innej działalności wśród robotników i ludzi pracy.

W szeregu akt śledczych są również zeznania świadków o działalności tego lub innego aresztowanego w walce z ruchem robotniczym w był[ej] Polsce.

Po względem przeszłości aresztowani należą do [kategorii]: byłych policjantów, żandarmów, prowokatorów, agentów wywiadu, oficerów rezerwy, urzędników instytucji państw[owych], aktywnych działaczy partii politycznych w b[ylej] Polsce, obszarników i in.

Na końcu każdego aktu śledczego znajduje się decyzja o skierowaniu aresztowanego do obozu ostaszkowskiego [...].

W ten sposób wymienione 288 osób w istocie nie są jeńcami wojennymi, lecz byli aresztowani za aktywną działalność kontrrewolucyjną i podlegają przetrzymywaniu w areszcie”⁴⁵.

Ostatecznie przed Bożym Narodzeniem wywieziono z Juchnowa do Kozelska 254 osoby, do Ostaszkowa 96 osób, a kolejnych 18, wśród których byli aktywni działacze partii politycznych, kułacy, administratorzy w majątków ziemskich itp. zostało skierowanych według miejsca aresztowania, tj. do tar-

⁴⁴ Ibidem, s. 331.

⁴⁵ Raport zastępcy naczelnika Wydziału Specjalnego GUGB NKWD ZSRR N. [Nikołaja] Osietrowa do W. [Wasilija] Czernyszowa nt. postępowania z aresztowanymi, którzy znaleźli się w obozie juchnowskim z 23 grudnia 1939 r. W: ibidem, s. 330–331.

nopolskiego i stanisławowskiego Zarządu NKWD⁴⁶. Natomiast 23 grudnia jeńca obozu kozielskiego Antoniego Balulisa, który pomagał innym w przygotowaniu ucieczki za karę skierowano do obozu juchnowskiego⁴⁷. Dwóch jego kolegów, biorących udział w ucieczce (Zenon Rymaszewski i Jan Michniewicz) w obozie juchnowskim znalazło się maju 1940 r. Wszyscy trzej zostali umieszczeni w tym obozie jako osoby, o których uwolnienie czyniła starania misja litewska⁴⁸.

25 grudnia 1939 r. major P. Soprunienko polecił, aby pracownik obozowego oddziału specjalnego z Kozielska przywiózł do Moskwy materiały śledcze i ewidencyjne 94 osób, przeniesionych do tego obozu, z Juchnowa⁴⁹. Wszystkie te osoby znajdowały się wcześniej w więzieniach i dlatego do Kozielska przybyły z aktami dochodzeniowymi, w których wpisano – nie wszystkim – zarzut „[...] popełnienia przestępstw kontrrewolucyjnych”⁵⁰. Następnie 7 stycznia 1940 r., wszystkie 94 osoby odesłano do Kijowa⁵¹. 13 stycznia zastępca szefa Zarządu JW Iwan I. Chochłow prosił zastępcę komisarza ludowego W. Czernyszowa o przeniesienie z obozu juchnowskiego do kozielskiego 21 oficerów internowanych wcześniej na Litwie: 1 majora, 1 kapitana, 19 „innych oficerów”⁵², a 54 jeńców (policjantów i żandarmów) do Ostaszkowa, którzy dotarli tam 20 stycznia 1940 r.⁵³ Na podstawie not werbalnych Ambasady Niemiec w Moskwie w sprawie zwolnienia z obozu jeńców wojennych wynika, że przy nazwisku dwóch jeńców widnieje adnotacja „wzięty do wery-

⁴⁶ Raport zastępcy naczelnika Wydziału Specjalnego GUGB NKWD ZSRR N. Osietrowa do W. Czernyszowa nt. postępowania z aresztowanymi, którzy znaleźli się w obozie juchnowskim z 23 grudnia 1939 r. W: *ibidem*, s. 330–331.

⁴⁷ Zob. szerzej: Raport komisarza obozu M. [Michajła] Aleksiejewa dla S. [Siemiona] Niechoroszewa o próbie ucieczki jeńców wojennych z 10 grudnia 1939 r. W: *ibidem*, s. 322–324.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 31; por.: M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców...*, s. 168–169; eadem, *Myśl o „pobiegu”. Ucieczki z obozów specjalnych NKWD ZSRR*, „Doctrina: Studia Społeczno-Polityczne” 2012, nr 9, s. 95–96.

⁴⁹ Nie wiadomo, czy to była oddzielna grupa, czy też wydzielono ją z 254-osobowej. *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 336.

⁵⁰ Informacja P. Soprunienki dla Ł. Berii w sprawie postępowania z osobami aresztowanymi przez NKWD na terenie Zachodniej Ukrainy z 29 grudnia 1939 r. W: *ibidem*, s. 336.

⁵¹ Osoby te zostały przekazane do dyspozycji 3. Wydziału GUB NKWD USSR. *Ibidem*, s. 337.

⁵² Pismo I. Chochłowa do W. Czernyszowa z prośbą o zezwolenie na przeniesienie internowanych z obozu w Juchnowie do Kozielska i Ostaszkowa z 13 stycznia 1940 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 371; Informacja zastępcy szefa Zarządu JW lejtnanta bezpieczeństwa państwowego I. Chochłowa o stanie kadrowym jeńców internowanych z Litwy, przybyłych do obozu juchnowskiego z 4 stycznia 1940 r. W: *ibidem*, s. 357.

⁵³ Notatka I. Chochłowa dla P. [Pawieła] Borisowca informująca o możliwości skierowania do Ostaszkowa pracownika NKWD Ukrainy – Wajsberga z 9 stycznia 1940 r. W: *ibidem*, s. 368.

fikacji” (*wziat na kontrol*). Byli to: Rudolf Bauer, syn Marka, rok urodzenia 1881, narodowość Niemiec, kapitan, przetrzymywany w obozie kozielskim⁵⁴; Alfons Kapłonek, syn Augusta, rok urodzenia 1914, narodowość Polak, szeregowy, policjant kadrowy, przetrzymywany w obozie ostaszowskim.

Adnotacje takie oznaczają, że ich akta nie zostały przekazane do rozpatrzenia Kolegium Specjalnego. Zostali skierowani do obozu juchnowskiego⁵⁵. Na przykład 29 marca 1940 r. zastępca naczelnika 5. Wydziału Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRR (dalej: GUGB) – major bezpieczeństwa państwowego Paweł A. Sudoplatow, skierował do Zarządu JW listy polskich jeńców, przetrzymywanych w obozach kozielskim, ostaszowskim i starobielskim, którymi były zainteresowane radzieckie służby specjalne. Na tych listach: z obozu kozielskiego figurują nazwiska 24 osób⁵⁶, z obozu starobielskiego – 22⁵⁷, zaś z obozu ostaszowskiego siedem⁵⁸ osób.

Listy zawierają nazwiska osób, którymi interesował się 5. Wydział. Informacje na ich temat sporządzane były jako jedne z pierwszych i następnie przekazywane do 1. Wydziału Specjalnego, gdzie je sprawdzano⁵⁹. Osoby umieszczone na listach włączano do ewidencji kontrolnej. Ich akta nie były przekazywane do rozpatrzenia przez Kolegium Specjalne i dlatego poza dwoma wyjątkami, osoby te nie były „sądzone”⁶⁰. 25 kwietnia 1940 r. zastępca naczelnika 1. Wydziału Specjalnego NKWD ZSRR kapitan bezpieczeństwa państwowego Arkadij J. Giercowski polecił mjr. P. Soprunienice wycofać z ewidencji kontrolnej i przekazać do rozpatrzenia Kolegium Specjalnemu sprawy: kadm. Ksawerego Czernickiego (z obozu kozielskiego) i Witolda Walickiego (z obozu starobielskiego). Obaj zostali zamordowani⁶¹.

⁵⁴ Notatka P. Soprunienki dla zastępcy komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR W. Mierkułowa w związku z otrzymaniem noty werbalnej Ambasady Niemiec w ZSRR w sprawie zwolnienia z obozu czterech jeńców wojennych z 11 marca 1940 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2: *Zagłada, marzec–czerwiec 1940*, Warszawa 1998, s. 54.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Lista polskich jeńców wojennych z obozu kozielskiego przekazana przez 5. Wydział GUGB NKWD ZSRR do Zarządu JW z 29 marca 1940 r. W: *ibidem*, s. 98.

⁵⁷ Lista polskich jeńców wojennych z obozu starobielskiego przekazana przez 5. Wydział GUGB NKWD ZSRR do Zarządu JW z 29 marca 1940 r. W: *ibidem*, s. 100–102.

⁵⁸ Lista polskich jeńców wojennych z obozu ostaszowskiego przekazana przez 5. Wydział GUGB NKWD ZSRR do Zarządu JW z 29 marca 1940 r. W: *ibidem*, s. 103–104;

⁵⁹ Prawdopodobnie osoby te typowano jako ewentualną przyszłą kadre polskiej jednostki wojskowej. Zob. szerzej: S. Jacyński, *Sowieckie próby pozyskania oficerów polskich w latach 1940–1941*, „WPH” 1993, nr 4, s. 3–18; idem: *Ocaleni od zagłady...*, s. 135–147.

⁶⁰ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 100.

⁶¹ Zob. szerzej: M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców...*, s. 220–221, 292; B. Gałek, *Starobielsk: obóz jeniecki NKWD, wrzesień 1939 – maj 1940*, Warszawa 2014, s. 346.

17 kwietnia 1940 r. A. Giercowski wysłał pismo do I. Chochłowa, zawierające zestawienie 26 nazwisk jeńców z obozu kozielskiego, 15 ze starobielskiego, siedmiu z ostaszkowskiego, których koniecznie należało przekazać do obozu juchnowskiego⁶². 18 kwietnia I. Chochłow otrzymał pisemne zapewnienie od A. Giercowskiego, że sprawy jeńców w obozach kozielskim, starobielskim i ostaszkowskim (łącznie w liczbie 273), nie będą rozpatrywane, a akta przechowywane są w 1. Wydziale Specjalnym⁶³. W tym czasie A. Giercowski uchylił się od odpowiedzi, jak należy postępować z tymi jeńcami, którzy wcześniej figurowali na listach 5. Wydziału, ale nie zostali przez 1. Wydział Specjalny wpisani na listę z 17 kwietnia. Większość tych osób została wkrótce wycofana z ewidencji specjalnej i ostatecznie znalazła się na listach „transportów śmierci”⁶⁴.

22 kwietnia 1940 r. komendanci trzech obozów specjalnych otrzymali od Zarządu JW pismo, aby przetrzymywanych w nich jeńców wojennych skierowali niezwłocznie do obozu juchnowskiego, oddzielnym pociągiem przez stację Babynino. Podczas przewozu należało zaopatrzyć ich w żywność w odpowiedniej ilości. Wszystkim założyć nowe akta ewidencyjne i zabezpieczone przekazać przez konwój komendantowi obozu juchnowskiego oraz sporządzić listę etapową, a jej kopię wysłać do Zarządu JW. Podkreślono w nim, że punkt wysyłki podlega ścisłej tajemnicy – oprócz komendantów i naczelników URO (oddziałów ewidencyjno-rozdzielczych) nikt z personelu obozu nie powinien wiedzieć, dokąd jeńcy zostali skierowani⁶⁵. Również w tym dniu komendant obozu juchnowskiego Filipp I. Kadyszew i komisarz Giennadij W. Ławrientjew zostali poinstruowani o przygotowaniu obozu na przybycie 200 jeńców: z obozu kozielskiego 107, starobielskiego 64, ostaszkowskiego 29⁶⁶. Treść szyfrogramu z 25 kwietnia brzmiała: „Dzień wysyłki jeńców wojennych [do] obozu juchnowskiego zgodnie z naszym Nr 25/3434 natychmiast telegrafujcie. Chochłow”⁶⁷. 27 kwietnia

⁶² *Katyni. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 202; por. Pismo I. Chochłowa do A. Giercowskiego z informacją o przekazaniu akt jeńców wojennych z 17 kwietnia 1940 r. W: *ibidem*, s. 200–202.

⁶³ Pismo A. Giercowskiego do I. Chochłowa w sprawie traktowania części jeńców wojennych z trzech obozów specjalnych z 18 kwietnia 1940 r. W: *ibidem*, s. 205.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 205.

⁶⁵ Pismo Zarządu JW do komendantów obozów w Starobielsku, Ostaszkowie i Kozielsku z poleceniem skierowania jeńców wojennych do obozu juchnowskiego z 22 kwietnia 1940 r. W: *ibidem*, s. 217–218.

⁶⁶ Pismo Zarządu JW do komendanta obozu juchnowskiego z poleceniem przybycia jeńców wojennych z obozów starobielskiego, kozielskiego i ostaszkowskiego z 22 kwietnia 1940 r. W: *ibidem*, s. 218.

⁶⁷ Szyfrogram I. Chochłowa do komendantów obozów w Starobielsku, Kozielsku i Ostaszkowie z 25 kwietnia 1940 r. W: *ibidem*, s. 238.

z obozu starobielskiego skierowano jednak do Juchnowa 63 osoby zamiast 64⁶⁸. Jeniec Ludwik Henryk Barth, został wysłany wcześniej (10 kwietnia) „transportem śmierci” 024/2 do Charkowa⁶⁹. Na początku maja znajdowało się w nim 199 osób z trzech obozów specjalnych⁷⁰. 10 maja ponownie nakazano komendantom tychże obozów skierowanie do Juchnowa następnej partii jeńców. Z Kozielska ostatecznie wysłano 91⁷¹, a 20 maja jeszcze sześć osób. 16 maja obóz juchnowski przyjął 16 osób ze Starobielska i 69 z Ostaszkowa⁷².

Na podstawie pisma z 11 maja 1940 r. A. Giercowskiego, odpowiadającego za administrowanie aktami polskich jeńców wojennych i sporządzanie list śmierci, sprecyzowano informację o stanie liczebnym jeńców w obozie juchnowskim⁷³. Następnie 21 maja, pierwszy zastępca komisarza ludowego spraw wewnętrznych ZSRR komisarz bezpieczeństwa państwowego Wsiewołod N. Mierkułow, powierzył oddziałowi specjalnemu obozu, pracę zorganizowania dokładnej kontroli personalnej wszystkich jeńców przetrzymywanych w obozie⁷⁴. Z informacji P. Soprunki wynika, że ogółem w obozie juchnowskim przebywało 395 ocalałych jeńców, w tym: 47 na polecenie 5. Wydziału GUGB, 47 na wniosek Ambasady Niemiec, 19 na wniosek Misji Litewskiej, 24 Niemców, 91 na polecenie W. N. Mierkułowa i 167 wpisanych pod kategorią „inni”⁷⁵.

Według innego dokumentu, będącego wykazem jeńców przetransportowanych do obozu w Pawliszczewie Borze (Juchnowie), sporządzonego przez P. Soprunki pod koniec maja 1940 r., zawierającego również 395 nazwisk, obejmujących m.in. personalia jeńców oraz podstawę niewciążania ich na listy transportów śmierci, ale umieszczone dane dotyczą 389

⁶⁸ Zob. szerzej: Z. S. Siemaszko, *Jeńcy Pawliszczew Boru*, „Zeszyty Historyczne” 1996, z. 118, s. 5.

⁶⁹ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 220; zob. szerzej: B. Gałek, op. cit., s. 386–397; *Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. zespół J. Ciesielski et al.; pod kier. J. Tucholskiego; współpr. K. Bedyński, D. Manja; red. merytor. J. Tucholski, W. K. Roman, Warszawa 2013, s. 17.

⁷⁰ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 262.

⁷¹ S. Jaczyński, *Zagłada oficerów...*, s. 262; M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców...*, s. 294.

⁷² Pismo komendy obozu do P. Soprunki z potwierdzeniem przyjęcia osiemdziesięciu pięciu jeńców wojennych z 17 maja 1940 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 307.

⁷³ M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców...*, s. 295.

⁷⁴ Rozkaz nr 00626 W. Mierkułowa o zwiększeniu etatu oddziału specjalnego w obozie juchnowskim z 21 maja 1940 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 335.

⁷⁵ Informacja P. Soprunki o stanie liczebnym jeńców wojennych przetrzymywanych w obozie juchnowskim z (nie wcześniej) 26 maja 1940 r. W: *ibidem*, s. 352; por. W. R. Wawrzonek, op. cit., s. 172–175.

osób⁷⁶, w tym: 45 związanych z 5. Wydziałem GUGB; 49 – z Ambasadą Niemiec, w tym: 3 – na zapytania Ambasady Niemiec (Ryszard Stiller, Wincenty Sosna, Ignacy Pajdowski); 18 – związanych z konsulem Litwy; 1 – związana z konsulem Łotwy; 19 Niemców; 46 – na podstawie „Zarządzenia Mierkułowa”; 42 – wskazani osobiście przez Mierkułowa; 167 „innych”, trzech według narodowości⁷⁷.

Do Juchnowa przeniesiono gen. bryg. Jerzego Wołkowickiego (z obozu kozielskiego), 8 pułkowników, 16 podpułkowników, 8 majorów, 18 kapitanów, 201 innych oficerów, 8 chorążych, 9 podoficerów policji, 38 szeregowych policjantów, jednego podoficera żandarmerii, jednego szeregowego żandarmerii, dziewięciu strażników więziennych, dwóch osadników, 8 urzędników, 15 szeregowych armii KOP, 12 junaków, jednego pracownika leśnictwa, 38 uchodźców⁷⁸. Według składu narodowościowego było wśród nich 307 Polaków (77, 9%), 28 Żydów (7,1%), 22 Białorusinów (5,5%), 22 Niemców (5,5%), dziewięciu Rosjan (2,2%), sześciu Litwinów (1,5%)⁷⁹.

Listy osób odsyłanych do obozu juchnowskiego miały inną numerację niż tzw. listy śmierci⁸⁰. Była ona identyczna z numeracją, nadawaną zwykłej korespondencji służbowej Zarządu JW, to znaczy numer pisma rozpoczynał się od numeru serii – „25”. Listy były podpisywane przez Iwana Chochłowa (Nr 25/ 3434 z 22 kwietnia) oraz P. Soprunienkę (po jego powrocie do Moskwy – Nr 25/3837, 25/3854, 25/3856, 25/3921 z 10 i 18 maja). Na liście „juchnowskiej” z 22 kwietnia znajdują się nazwiska 107 osób z obozu kozielskiego, 64 – ze starobielskiego oraz 29 – z ostaszowskiego. Listy „juchnowskie” z maja zawierały nazwiska 99 osób z obozu kozielskiego, 16 – ze starobielskiego, 22 – z ostaszowskiego⁸¹. Tu jest widoczna różnica w liczbach wykazanych wyżej. Słuszne wydaje się zatem przypuszczenie, że na usuniętych stronach, najprawdopodobniej celowo, umieszczone były dyspozycje, dotyczące jeńców skierowanych do Juchnowa, wykazy konfidentów NKWD lub oficerów, na których współpracę liczyły władze NKWD.

⁷⁶ M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców...*, s. 296; B. Gałek, op. cit., s. 384; M. Fałdowski, op. cit., s. 295.

⁷⁷ Bardziej szczegółowy podział: S. Z. M. Zdrojewski, op. cit., s. 174–175.

⁷⁸ Informacja Zarządu JW o stanie liczbowym jeńców wojennych przetrzymywanych w obozie juchnowskim z (nie wcześniej 25) maja 1940 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 351.

⁷⁹ Raport komisarza obozu G. Ławrientjewa o stanie polityczno-moralnym jeńców wojennych z 9 czerwca 1940 r. W: *ibidem*, s. 369.

⁸⁰ J. Maciszewski, *Wydrzeć prawdę*, Warszawa 1993, s. 145–146; M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców...*, s. 246.

⁸¹ *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 15.

16 maja 1940 r. A. Giercowski wysłał pismo do P. Soprunki, które brzmiało następująco:

„Zgodnie z rozkazem zast[ępcy] narkoma spraw wewnętrznych ZSRR tow. MIERKUŁOWA, proszę o sporządzenie list jeńców wojennych, przetrzymywanych w obozie juchnowskim według poniższego wzoru:

Nazwisko, imię, imię ojca.

Rok urodzenia.

Numer akt śledczych lub ewidencyjnych.

Ostatnia funkcja lub stopień.

Przyczyna skierowania do obozu juchnowskiego⁸².

Rozkaz W. Mierkułowa został wykonany i w stosunku do wszystkich 395 osób sporządzono listę z uwzględnieniem skierowania do obozu juchnowskiego. W tej liczbie uratowanych z Kozielska było – 205, z Ostaszkowa – 112, ze Starobielska – 78⁸³.

Według Janusza Kazimierza Zawodnego⁸⁴ do obozu wyselekcjonowano 448 jeńców, w tym z Kozielska – 245, z Ostaszkowa – 124, ze Starobielska – 79. Najprawdopodobniej dotarły tylko 432 osoby, ponieważ 16 skierowano do więzień.

9 czerwca 1940 r. W. Czernyszew informował, iż w obozie juchnowskim przebywa „[...] 396 jeńców wojennych Polaków, którzy za zgodą tow. MIERKUŁOWA przerzucani są do obozu griazowieckiego”⁸⁵. Syn policjanta Władysława Karpińskiego, Mieczysław (uczeń gimnazjum) z Juchnowa został wywieziony 18 czerwca 1940 r.⁸⁶

Na podstawie zeznania pplk. Tadeusza Felsztyna wiadomo, iż w obozie często zarządzano zbiórki jeńców. Polegały one na porannym i wieczornym sprawdzaniu obecności⁸⁷.

⁸² Pismo A. Giercowskiego do P. Soprunki z poleceniem sporządzenia list jeńców wojennych przetrzymywanych w obozie juchnowskim z 16 maja 1940 r. W: *ibidem*, s. 303; por.: N. Lebediewa, *Katyń: zbrodnia przeciwko ludzkości*, Warszawa 1997, s. 118.

⁸³ Informacja Zarządu JW o liczbie jeńców wojennych wysłanych z trzech obozów specjalnych z (nie wcześniej 21, nie później 25) maja 1940 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 344; por. na liście uratowanych z trzech obozów specjalnych opracowanej przez Stanisława Zygmunta Marię Zdrojewskiego widnieje liczba 454 osób, zob. szerzej: S. Z. M. Zdrojewski, *op. cit.*, s. 215–263.

⁸⁴ J. K. Zawodny, *Katyń*, Lublin-Paryż 1989, s. 97.

⁸⁵ Informacja W. Czernyszowa o gotowości obozów NKWD ZSRR do przyjęcia nowych kontyngentów z 9 czerwca 1940 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2, s. 366.

⁸⁶ Został wywieziony do Griazowca, 3 IX 1941 r. był widziany na stacji Tockoje. Zob. szerzej: Pismo komendanta obozu W. Korolowa do P. Soprunki w sprawie przetrzymywanych w obozie dzieci policjantów – jeńców wojennych z 16 października 1939 r. W: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1, s. 197–198; M. Fałdowska, *Obóz polskich jeńców...*, s. 186.

⁸⁷ AAN, HI, Kolekcja Andersa, IV-34 (71–105). Odpowiedź na kwestionariusz. Pplk Tadeusz Felsztyn, k. 9; S. Jaczyński, *Ocaleni od zagłady...*, s. 150.

Po około sześciotygodniowym pobycie w obozie juchnowskim jeńców ocalonych z zagłady przewieziono – jak wskazują najnowsze badania niekoniernie wszystkich – do obozu w Griazowcu⁸⁸.

Reasumując, rola obozu juchnowskiego w okresie od września 1939 do czerwca 1940 r., uległa zmianie. Była ona wynikiem decyzji podejmowanych na szczytach radzieckiej władzy. W pierwszym okresie funkcjonowania (wrzesień–listopad 1939) Juchnow ewidentnie odgrywał rolę obozu rozdzielczego, pomimo że w rozkazie z 19 września 1939 r. nie został określony jego charakter. W drugim okresie funkcjonowania (kwiecień–czerwiec 1940) przejął rolę „obozu specjalnego”. Osadzono w nim ocalonych z tzw. zagłady katyńskiej – jeńców z trzech obozów specjalnych: Kozielska, Starobielska i Ostaszkowa.

Procedurze ewidencji i rejestracji jeńców w obozie juchnowskim – podobnie jak i w innych obozach NKWD – przyświecały następujące cele: obowiązkowe i systematyczne przekazywanie do Zarządu JW informacji o liczbie osadzonych, w tym oficerów; szybkie wykrycie ucieczki jeńca; uzyskanie jak najobszerniejszych informacji o jeńcach po to, aby następnie móc ich wykorzystywać m.in. jako agentów wywiadu po uprzednim przetruceniu za granicę, ewentualnie zdobytych od nich informacji, zgodnie z dyrektywami wychodzącymi z moskiewskiego ośrodka dyspozycji politycznej.

RECORDS OF THE PRISONERS OF WAR IN THE POW CAMP IN JUCHNOW (SEPTEMBER 1939 – JUNE 1940)

(Summary)

Soldiers of the Polish Army and members of other uniformed services captured by the Russian Army in September 1939 were sent from assembly points organized by the Soviet Secret Police (NKVD) to camps. In the first week of October in the Juchnow camp was already prepared a division of the prisoners of war according to such categories as; the place of sending off, those who can be released or those who are to stay in the camp, and in the last week a division considering nationality and the number of prisoners who can be exchanged with the Germans. In December prisoners earlier interned in Lithuania were placed in the camp. In April and May 1940 there were transported some of those who escaped death in the Katyn murder – prisoners of the special camps in Kozelsk, Starobelsk and Ostashkov.

⁸⁸ Zob. szerzej: S. Jaczyński, *Ocaleni od zagłady...*, s. 149–277.

ERFASSUNG UND REGISTRIERUNG VON KRIEGSGEFANGENEN IM LAGER JUCHNOW (SEPTEMBER 1939 BIS JUNI 1940)

(Zusammenfassung)

Soldaten der Polnischen Streitkräfte sowie Beamte anderer uniformierter Dienste, die im September 1939 in sowjetische Gefangenschaft gerieten, wurden von den Übergabestellen des Volkskommissariats des Innern (*Narodny Komissariat Wnutrennich Del* – NKWD) an die Verteilungslager weitergeleitet. Im Lager Juchnow war in der ersten Woche des Oktober bereits eine Einteilung der Kriegsgefangenen nach Kategorie, Verweisungsort, zu Entlassenden oder im Lager zu Belassenden fertig und in der letzten Woche auch eine Einteilung, welche die jeweilige Nationalität und die Anzahl der Auszutauschenden mit Deutschland berücksichtigte. Im Dezember wurden Kriegsgefangene untergebracht, die zuvor in Litauen interniert waren. Im April und Mai 1940 brachte man in das Lager eine kleine Handvoll von Überlebenden des sog. Massakers von Katyn – Kriegsgefangene der drei Sonderlager Koselsk, Starobilsk und Ostaschkow.